

שלגיה ושבעת הקבצנים | אריאל שוורץ

עיון משווה בקובצי הסיפורים של רבי נחמן והאחים גרים

בשנת 1815 יצא הקובץ השני של מעשיות האחים גרים, שלמעשה היווה המשך לקובץ הראשון שיצא שלוש שנים קודם לכן. בכך השלימו האחים את ההוצאה לאור של קובץ אגדות העם שאספו וליקטו במשך שנים מקרב העם הגרמני.¹ בשנת 1816, שנה לאחר מכן, יצא לאור קובץ הסיפורים 'ספר סיפורי מעשיות' של רבי נחמן מברסלב.² סיפורים אלו, אשר יצאו מפיו של רבי נחמן בשנים האחרונות לחייו, שוכתבו על ידו על פי סיפורי עם ('מעשיות שמספרין העולם'). רבי נחמן והאחים יעקב ווילהלם גרים חיו ופעלו באירופה בשנים חופפות. האחים גרים חיו בטווח השנים 1785-1860, ורבי נחמן חי בשנים 1772-1810.

¹ ספר הסיפורים נקרא במקור 'מעשיות הילדים והבית'.

² לאמיתו של דבר שנת ההוצאה לאור הרשומה על הספר זהה בדיוק לשנת הוצאת ספרם של האחים גרים – 1815 - אך ר' נתן מעיד שהיו עיכובים בהוצאה, ולכן הספר התפרסם רק שנה מאוחר יותר.

רבי נחמן, אם כן, נולד כשש שנים לפניו ונפטר כ-50 שנה לפניו. מכאן שרבות משנות הפעילות הפורות, הן של האחים גרים והן של רבי נחמן, חפפו. דבר זה אף מתבטא בזמן הדומה בו יצאו שני קבצי הסיפורים.

כל מי שקרא את אגדותיהם המפורסמות של האחים גרים ואת סיפוריו של רבי נחמן, יכול לשים לב בנקל למוטיבים זהים. סיפורים רבים בשני הקבצים מתרחשים ביער או בארמון ונוכחים בהם נסיכות ומלכים, משרתים ואדונים. כמו כן, שני קבצי הסיפורים מתאפיינים בפנטזיה ובמעשים פלאיים החורגים מדרך הטבע.

אף בהקדמות לשני קבצי הסיפורים ניתן למצוא השוואות מעניינות. האחים גרים מציינים כי הם השתדלו לשמור על הלשון המקורית והעממית של הסיפור על מנת לשמור על האותנטיות שלו.³ אף רבי נחמן מציין ששמר על לשון גסה בסיפורי המעשיות שכתב, ככל הנראה על מנת לשמר את רוח הדברים.⁴ יתר על כן, הן רבי נחמן והן האחים גרים רואים בסיפוריהם כלי דידיקטי-רוחני מן המעלה הראשונה.⁵ בנוסף, בעקבות העדפתו של רבי נחמן את המיתוס הסיפורי והמוזיקה מול הרציונליזם, ניתן ליחסו לזרם הרומנטי שהתעורר בימיו בעמי אירופה,⁶ זרם שהאחים גרים היו מחלוצי דרכו.⁷

³ 'שמחנו להשאיר עגות בולטות. אילו יכולנו לעשות כן בכל הסיפורים היה כל סיפור יוצא נשכר', עמ' 592. כל הציטוטים של האחים גרים וסיפוריהם במאמר זה לקוחים מהספר 'האחים גרים מעשיות – האוסף המלא' בתרגום שמעון לוי.

⁴ 'זאת מצאנו באמתחת הכתבים והיא ענין התנצלות על שכתב זכרוננו לברכה הסיפורי מעשיות על לשון פשוט כזה... על אשר נמצאים לפעמים שיצא מתחת לשונו לשונות גסים...' (סיפורי מעשיות, הקדמה).

⁵ רבי נחמן כותב, לדוגמא, כי: "יש שנפל מכל השבעים פנים [של התורה], עד שאי אפשר לעוררו בשום פנים, כי אם על ידי סיפורי מעשיות של שנים קדמוניות". האחים גרים כותבים בהקדמה לספרם כי: "זו הסיבה שאיננו מבקשים באמצעות האוסף שלנו לעשות שירות רק לתולדות השירה ולמיתולוגיה, אלא גם בו בזמן מתכוונים לכך שהשירה עצמה, החיה במעשיות, תפעל ותשמח לבב אם יש ביכולתה לשמח, כלומר שתשרת גם כספר חינוך" (האחים גרים מעשיות, הקדמה) הדגשה שלי.

⁶ על הקשר של רבי נחמן לתנועה הרומנטית עיין במאמרו של י' ליבס 'החידוש של רבי נחמן' בתוך 'דעת' 45 עמ' 91-103.

⁷ על האחים גרים כעומדים בראש הזרם הרומנטי הגרמני עיין בספרו של ה' וסרמן 'אירופה ערש הלאומיות' כרך 2, בפרק 'זרם הרומנטיקה והאחים גרים'.

מדברים אלו יוצא שיש קרקע פורה להשוואה בין שני קבצי הסיפורים. שני הקבצים יצאו לאור באותה תקופה על ידי אישים שחיו באותו אזור. מחברי הקבצים השתייכו באופן מסוים לזרם הרומנטי. לשיטתם הם לא היו סופרים אלא מלקטי סיפורים, ועל כן השתדלו לשמור על הלשון הגסה והאותנטית של הסיפורים.⁸ כמו כן, המוטיבים והדמויות בשני קבצי הסיפורים זהים במקרים רבים.

ניתן אף להצביע על מוטיבים עלילתיים דומים בשני קבצי הסיפורים. בשני הקבצים מופיע סיפור על מלך ועבד שהתחלפו,⁹ סיפור אודות מלך שהרחיק את בתו מביתו בגלל אימרותיה, אולם לאחר מכן הצטער ורצה להחזיר אותה,¹⁰ סיפור אודות שד שניתן לשלוט בו על ידי ידיעת שמו¹¹ ועוד.

טענתי במאמר זה היא כי על אף הדמיון וההקשרים הרבים בין שני קבצי הסיפורים, ועל אף המדיום הזהה והתקופה הזוהה, בממד המהותי שורר ניגוד מוחלט ביניהם. אנסה להתמקד במספר הבדלים שנראים לי כהבדלים משמעותיים בין הסיפורים, ולערוך השוואה בשני קבצי סיפורים מפורסמים אלו, שעד היום לא זכו לעיון משווה מעמיק.

האחים גרים ראו בליקוט סיפורי העם הגרמניים ערך רב בכך שהם משמרים את התרבות המקורית והאותנטית של העם הגרמני. לטענתם, מסיפורים אלו ניתן להכיר יותר מכל את רוח העם המקורית.¹² הם אף ראו במוטיבים הסיפוריים

⁸ על אף הצהרותיהם של האחים גרים בדבר כך שעבודתם הייתה מעשה שימור בלבד, דבר זה לא עומד במבחן הביקורת ועל כן להלן.

⁹ 'בן מלך ובן שפחה שנתחלפו' אצל רבי נחמן מול הסיפור 'נערת האוויזים' אצל האחים גרים (בסיפור של האחים גרים מדובר בנסיכה ושפחה).

¹⁰ מעשה 'מאבדת בת מלך' אצל רבי נחמן מול הסיפור 'שלוש האחיות' של האחים גרים.

¹¹ 'מעשה מחיגר' אצל רבי נחמן ו'עוץ לי גוץ לי' אצל האחים גרים. על ההשוואה בין סיפורים אלו ראה עוד להלן.

¹² "בעוד התהליך היצירתי [של הסיפור] טבעי יותר, שולטת רוח העם בכל פרט... כל עיבוד של המעשיות האלה נוטל מהם את הפשטות, התום והטוהר ללא מתום..." (האחים גרים מעשיות, הקדמה).

אלגוריה לעיסוק בנושאים מהותיים.¹³ גם רבי נחמן ייחס משמעות רוחנית עמוקה לסיפוריו וטען שטמונים בהם דברי סוד וקבלה הנושאים אותם מעל לכל תורותיו.¹⁴ גם אצלו המוטיבים והדמויות בסיפורים הם למעשה אלגוריה לעיסוק בנושאים מהותיים ורוחניים.¹⁵ מכאן יוצא שהעיון המשווה בין קבצי הסיפורים הוא לא נקודתי בלבד, אלא ניתן ללמוד ממנו על רוח העם הגרמנית מחד, ועל רוחו של רבי נחמן כיונק מהמסורת היהודית מאידך.

הטבע והרוח

בתורותיו, רבי נחמן טוען כי יש ערך רוחני רב במעשיות עממיות: "מסיפורי הגויים צועק גם כן כבוד ה' יתברך, כמו שכתבו: 'ספרו בגוים כבודו'. שאפילו בסיפורי הגויים צועק כבוד ה' יתברך".¹⁶ הערך הרוחני שרבי נחמן מוצא בסיפורי העולם בא לידי ביטוי גם בתחומי העניין ובהרגלי הקריאה שלו, כפי שתיאר ר' נתן: "כי כל המיני סיפורים שיש בעולם וכל המיני שטותים שמספרים העולם, הכל היה בא לפניו, וגם כל המעשיות שמספרין העולם, וכל המעשיות הנדפסים הכל היה בא לפניו... כי היה יכול להעלות ולעשות עבודה נוראה ונעלמת מאוד בכל הסיפורים שבעולם".¹⁷ בקטע הקצר הזה חוזר ר' נתן חמש פעמים על המילה 'כל', על מנת להדגיש את מעורבותו הרבה בסיפורי העולם ואף בסיפורי הגויים.

¹³ כך לדוגמה יעקב גרים ראה במות הצפרדע והפיכתו לנסיך משל אלגוריה על החורף והקיץ, והמבחנים שבהם עומד הגיבור הוסברו כהמחזות התקדמותה של השמש בעולם. על כך עיין במאמרו של ד' נוי, שם.

¹⁴ עיין לדוגמה: ליקוטי מוהר"ן קמא ס, ד.

¹⁵ עיין לדוגמה: שיחות הר"ן, שיחה קנ"א.

¹⁶ שיחות הר"ן, נב. בניחות יחסו של רבי נחמן לסיפורי המעשיות נעזרתי רבות בספרו של צ' מרק 'כל סיפורי ר' נחמן מברסלב', עמ' 25-30, 34-37.

¹⁷ חיי מוהר"ן, 'גדולת נוראות השגתו', אות מג. הקטע מצוטט בגרסתו הלא מצונזרת ע"פ צ' מרק.

נראה, שלא רק מחסידיו שמע רבי נחמן סיפורים, אלא אף מדמויות מחוגי המשכילים של תקופתו. אחד מהם היה הירש בער הורוביץ, שלימים היגר לאנגליה, המיר את דתו וכיהן כפרופסור ללשונות עתיקות באוניברסיטת קיימברידג'. בכתבה מהעיתונות הרוסית ניתן ללמוד על הקשר של רבי נחמן עם אותו הירש בער הורוביץ: "הורביץ קרא לפניו והסביר לו את הלקסיקונים הגרמניים, והוא האזין לו בקשב רב".¹⁸ מכאן נראה, שרבי נחמן בא במגע עם התרבות הגרמנית והעולמית של תקופתו.

בנוסף, כפי שהראה צבי מרק,¹⁹ ניתן להצביע אף בסיפוריו של רבי נחמן עצמו על השפעה מהסיפורים הגדולים של תקופתו, אשר תורגמו לידיש ועל כן היו נגישים עבורו. כך לדוגמא, המוטיב של הגעה לאי בודד והתמודדות הישרדותית בו, המופיע בספר 'רוביזונן קרוזו', מופיע בסיפורים שונים מסיפורי מעשיות, כגון במעשה 'ממלך וקיסר' וב'מעשה מברעגיר עני'. גם מוטיבים שונים מסיפורו של העיוור ב'מעשה משבעה קבצנים', דומים להפליא למוטיבים מן הסיפור 'דקמרון'.²⁰ מכאן, שיצירתו של רבי נחמן התעצבה והושפעה מהלכי הרוח של הסביבה האירופאית, הן מזו העממית והן מזו האריסטוקרטית-תרבותית.

רבי נחמן העיד על עצמו כי הוא אינו המקור הראשוני לסיפוריו, וכן העיד ר' נתן בהקדמה לסיפורי מעשיות:

"קדם שפפ מַעֲשֵׂה ראשונה שפפפּר זה ענה ואמר בפפפּרי המַעֲשֵׂיִת שפפפּר
מפפפּרי יש פפפּר נפפפּרֵת הפפפּה ופפפּרי גפפפּהים מפפפּר אפּ שפפפּרֵתֵלֵו המַעֲשֵׂיִת פּי
פפפּר מַהֵם הפפפּה וגם נפפפּרֵתֵלֵו, ואינם מפפפּריים אותם פפפּר, פּי מה שפפפּר פפפּרֵתֵלֵה

¹⁸ הקטע הובא מתוך מאמרו של ח' ליברמן 'רבי נחמן מברסלב ומשכילי אומן' אהל רח"ל, ג. שם.

²⁰ קובץ ספרותי ידוע מהמאה ה-14 מאת המחבר האיטלקי ג'ובאני בוקאצ'ו. כתיבת היצירה הסתיימה בשנת 1353.

מְסַפְּרִים בְּסוּף וְכֵן לְהַפֵּךְ וְכִיּוֹצֵא בָּזֶה, אֲכַל בְּאֵמַת יֵשׁ בְּהַמְעָשִׂיּוֹת שְׁמִסְפְּרִים
הָעוֹלָם דְּבָרִים נְעֻלָּמִים גְּבוּהִים.”

רבי נחמן מספר לחסידיו כי הוא איננו המקור לסיפורים שאותם הוא מספר. פעולתו החשובה של רבי נחמן בהעברת הסיפור הוא לארגן מחדש את הסיפור המשובש שמסופר בידי הגויים ובכך לתקן ולהעלות אותו. רבי נחמן לא הסתיר כי שורשי סיפוריו מצויים בסיפור העממי, והוא עצמו מעלה נושא זה בפני חסידיו.²¹ קשה לקבוע מהם הסיפורים העממיים עליהם מתבסס רבי נחמן ב'ספר סיפורי מעשיות', ובכל זאת חוקרים הראו כי סיפורים אחרים של רבי נחמן, המצויים בכתבים אחרים, מתבססים על סיפורים עממיים שסופרו בתקופתו.²²

על קידושם של האחים גרים את הסיפור העממי ואת היותו מייצג את החיים בטירתם, ניתן ללמוד מן ההקדמה שלהם לספרם. בגלל חשיבותה הרבה של הפסקה לפנינו, אביא אותה בשלמותה:

“אנו מתכוונים לכך שהספר ישרת גם כספר חינוך. למטרה זו אין אנו מתכוונים לסוג של טוהר המושג באמצעות השמטה חששנית של דברים הנוגעים ליחסים ולמצבים מסוימים המתרחשים יום-יום, ובשום אופן אינם יכולים להישאר מוסתרים. אילו היה כך, היה אפשר להיגרר לאשליה שמה שמסלקים מספר ניתן לסלק גם מהחיים הממשיים. אנו מבקשים את הטוהר של סיפור מעשה ישיר שאיננו מסתיר שום עוול בריסון. במהדורה החדשה, על כל פנים, השמטנו בהקפדה כל ביטוי שאיננו הולם את גיל הילדות. אם עדיין מצויה תחושה חזקה שדבר זה או אחר עשוי להביך הורים או להיחשב פוגע בעיניהם, ולפיכך אולי

²¹ על אף שרבי נתן מציג בהקדמה את הסיפורים כ'רובם ככולם הם מעשיות חדשות לגמרי שלא נשמעו מעולם', נראה שהקו של ר' נתן חורג מהתיאור של רבו, וזאת על מנת להגן על הספר ולהבטיח את התקבלותו בחוגים התורניים. עיין צ' מרק, שם, עמ' 35.

²² עיין לדוגמא במאמרו של ז' קיציס "שני הציירים – סיפור משתקף בראי: גלגולה של מעשייה מן המאה הראשונה ועד רבי נחמן מברסלב" בתוך אקדמות כב, ובמאמרה של ח' הנדל "הסיפור החסידי: בין עיצוב ספרותי לאידאה רוחנית, עיון בשלוש גרסאות של התימה 'אוצר תחת הגשר' כמדגם מייצג" בתוך 'מעשה סיפור' עמ' 147-167. וכן במאמרו של הרב ב' קלמןזון 'עולם משוגע' בתוך גולות יב.

לא ירצו להניח ספר זה ישירות בידי ילדיהם, ואכן שיקול זה הוא מוצדק במקרים מסוימים, אז יוכלו ההורים פשוט לערוך מבחר. בדרך כלל, כלומר בכל הנוגע למצב בריא, הדבר ודאי אינו נחוץ. הטבע עצמו הוא העד הטוב ביותר מאחר שהוא הניח לאותם פרחים ועלים לצמוח בצבעים ובצורות אלו. ומי שמוצא שאין הם מתאימים לצרכים אלו או אחרים, אינו יכול לדרוש שיצבעו או יעצבו אותם אחרת. במלים אחרות, הגשם והטל מועילים לכל אשר על פני האדמה. כל החושש לשים צמחים בחוץ משום שהם עדינים מדי ועלולים להיפגע, ובמקום זאת מעדיף ללחלח אותם במים פושרים, אינו רשאי לשים קץ לטל ולגשם. כל מה שטבעי יכול גם להיות בריא ולזה עלינו לשאוף.²³

האחים גרים מתמודדים עם הטענה שהופנתה אליהם לאחר צאת המהדורה הראשונה, כי סיפוריהם אינם מתאימים לילדים מפאת האלימות והברוטאליות שמצויה בהם. הם ענו כי רק כאשר הנפש חולה יש אפשרות לערוך מקבץ סיפורים נבחר ולצנזר את הסיפורים האלימים במיוחד, אך במצב נורמלי ובריא אין לחשוש מכך. הטענה העומדת בבסיס הלגיטימציה של הסיפורים גורסת כי מפני שהסיפורים צמחו מתוך המציאות הטבעית והעממית- הם הפכו לחלק מהטבע, ולכן הם נכונים ובריאיים. הסיפורים משולים לשלל צבעי הפרחים או לטל ולגשם. למי שלא אוהב את צבעי הפרחים או מתנגד לטל אין רשות לצאת נגד הטבע בכללו. בתפיסה זו יש קידוש מוחלט של הטבע על מגוון הופעותיו.

לאחר דברי המבוא הרהוטים של האחים לספר, ניתן לקרוא את תוכן הסיפורים עצמם ולראות מה מכנים האחים 'טבעי' ועל כן, 'בריא'. הסיפורים בספר מכילים אלימות ואכזריות בוטות ומגוונות. להלן מספר דוגמאות מתוך שלל הסיפורים המצויים בספר: בעוד בן המלך לובש את בגדיו, מפתיע אותו ענק ומנקר את שתי עיניו; המלך מצווה להשליך מכשפה לאש, בעוד בתה נלקחת ליער – טרף לחיות הפרא; אם חורגת מרושעת מוטלת לחבית מלאת שמן רותח ונחשים ארסיים; חותנת מרושעת לא פחות נקשרת לעמוד ונשרפת עד אפר; יונים

²³ הקדמת האחים גרים למהדורה השנייה, שם, עמ' 589-588. ההדגשה שלי.

מנקרות את עיני האחיות החורגות והבוגדניות של לכלוכית; טבחו של הצייד מחליט להשליך אדם לתוך מים רותחים ולאכול אותו; אישה זקנה כורתת את ראש ביתה החורגת היפהפייה, וטיפות הדם הנוטפות מראש הנערה מנהלות ביניהן שיחה; אב כורת לבתו את הידיים בעקבות כריתת ברית עם השטן; הנזל וגרטל ('עמי ותמי') דוחפים את המכשפה המרשעת לתנור לאחר שזו רצתה לטרוף אותם; חיות טרף קורעות לגזרים אימהות חורגות רעות; אמה של שלגיה מחויבת לרקוד בנעלי מתכת לזהטות מאש עד למותה. בסיפורים יש אף תופעות של קניבליזם ('כחול הזקן', 'האורקולו', 'ארמון הרצח') וגילוי עריות בתוך המשפחה ('כל מיני פרוות'). בנוסף, ישנם סיפורים אנטישמיים מובהקים ('היהודי בקוצים'²⁴, 'והסחבה הטובה').

גם המסר של הסיפורים ושאלת הגמול (השכר והעונש) מעוררים בעיות מוסריות קשות. בסיפורים הללו יש דמויות רבות שסובלות על לא עוול בכפן, ולעתים רבות דווקא הרשעים נוחלים הצלחה.²⁵ על מנת להדגים זאת אשתמש בשני הסיפורים הראשונים באסופה. הראשון הוא סיפור מפורסם בשם 'הנסיכה והצפרדע'²⁶, והשני בשם 'חתולה ועכבר בשותפות'.

בסיפור 'הנסיכה והצפרדע', הצפרדע עוזר לנסיכה להוציא את כדור הזהב שלה מן הבאר ובתמורה היא מתחייבת לאהוב את הצפרדע, לשחק עמו, להאכיל אותו מצלחתה ולהשכיב אותו במיטתה. לאחר שהצפרדע עוזר לה, הנסיכה נמלטת לארמון ושוכחת את הבטחתה. בערב דופק הצפרדע על דלת הארמון ומבקש מהנסיכה לקיים את שהבטיחה לו. אביה של הנסיכה, המלך, מהווה את הצו המוסרי באומרו: "מה שהבטחת עלייך לקיים, אל לך לבוז למי שעזר לך בשעת מצוקה". בערב הנסיכה זורקת את הצפרדע בפניה חשוכה בחדרה

²⁴ בווריאציות קדומות של הסיפור הדמות הרעה היא נזיר נוצרי. ככל הנראה ההחלפה של הדמות השלילית מנזיר ליהודי נעשתה על ידי האחים גרים עצמם, מה שמעיד על אנטישמיות גדולה בהגותם. עיין ה' וסרמן, שם.

²⁵ עיין במאמרו של ד' נוי 'מסה על אסופת המעשיות של האחים גרים', בפתיחה לספר המצוין בהערה 3.

²⁶ נקרא במקור 'מלך צפרדע או היינריך ברזל'.

וכשהוא מבקש להיכנס למיטתה, היא זורקת אותו בכל הכוח לקיר ואומרת: "עכשיו תנוח, קרפד מגעיל". ברגע זה נהפך הצפרדע לנסיך ידידותי ויפה תואר. מהו מוסר ההשכל? דווקא בנקודה שבה הנסיכה התנכרה להבטחתה ולמי שעזר לה, וזרקה את הצפרדע על הקיר, התרחש הפלא ואָתו באה האהבה, אהבה הנובעת רק מהשינוי החיצוני שחל בנסיך. הילד שקורא את הסיפור מבין כי דווקא אותה התנהגות בלתי מוסרית וכפיות טובה היא זאת שזיכתה את הנסיכה בנסיך יפה תואר. מוסר? התחשבות? לא בממלכה הבריאה של הטבע.

בסיפור השני, 'חתולה ועכבר בשותפות', מסופר על חתולה שמספרת לעכבר על האהבה הגדולה ועל הידידות שהיא רוחשת לו, ומציעה לו לגור איתה יחד בבית משותף ולאגור יחדיו מזון לחורף. החתולה נעלמת לפרקים וזוללת את המזון שאגרו יחד ללא ידיעתו של העכבר. לבסוף, העכבר מגלה זאת ושואל את החתולה לפשר הדבר והיא טורפת אותו. הסיפור נגמר במסר הקליט: "שתבינו, כך זה בעולם". גם כאן דיבורי האהבה התגלו כשקר אינטרסנטי והעכבר שעמל כל החורף נטרף בלא עוול בכפו. על הילד להבין שכך זה בעולם, כלומר בטבע-שכזכור, משול לטל הבריאה. עלינו להעביר סיפורים אלו לילדנו, על פי האחים גרים, ולשמור עליהם לדורות הבאים כביטוי לפרחים היפים של התרבות הגרמנית.

ואכן, עקב חוסר המוסריות והאכזריות הנוטף מקובץ סיפורים עממי זה, קבע החוקר לואיס סניידר בספרו "שורשי הלאומיות הגרמנית" כי למעשיות אלו יש חלק נכבד במניעים שהובילו לשואה. לטענתו, האחים גרים סייעו מאוד לחידוד הנוקשות הגרמנית ולטיפוח תכונות כמו משמעת, ציות, שתלטנות, אלימות ולאומנות. זו הייתה הסיבה המרכזית שמפקדי בעלות הברית אסרו על הפצת ספרם של האחים גרים בבתי ספר לאחר המלחמה. הם טענו, כי שורשי הנאציזם נמצאים בעולמות שטוו האחים גרים. גם הסופר הגרמני, גונתר בירקנפלד, רואה

באגדות האחים גרים את "התשובה לשאלה כיצד יכול היה העם הגרמני לבצע את זוועות ברגן בלזן ואושוויץ".²⁷

נחזור לענייננו. בניגוד לגישת האחים גרים, שקידשה את הטבע על כל חוסר מוסריותו והזוועות שנגרמות בו, רבי נחמן מייצג צד שונה. מחד, הוא לא פוסל כליל את עולם החיים והטבע, אך מאידך, הוא לא מקדש אותו. רבי נחמן אומר כי מהמעשיות שהעולם מספר, צועק (ולא רק לוחש) כבוד ה', וכי ניתן לגלות את אלוקותו יתברך גם שם, ובאותה נשימה, הוא בוחר לא להשאיר את המעשיות כפי שהעולם מספר אותן, אלא לשכתב אותן מחדש. רבי נחמן מציב אלטרנטיבה בכך שהוא אומר במפורש, כי בסיפורים העממיים של הגויים יש יסודות משובשים ומקולקלים הדורשים תיקון.

כאשר קוראים את סיפורי רבי נחמן על רקע סיפוריהם של האחים גרים, מתגבשת קריאה חדשה לגמרי. בעוד האחים גרים מציגים את העולם, על נטיותיו השפלות ביותר, רבי נחמן מציע אלטרנטיבה לעולם ולקולקול שבו. נעיין לדוגמא ב'מעשה משבעה קבצנים'. גיבורי הסיפור הם שבעה קבצנים בעלי מומים, אך דווקא בעקבות מומם הם מסוגלים להושיע את העולם. הקבצנים מציעים אלטרנטיבה, כל אחד בתחומו: העיוור לחויית הזמן, החרש לאושר, כבד הפה לדיבור, עקום הצוואר לנגינה ולאהבה, הגיבן ליכולת האנושית להוביל את העולם, חסר הידיים לעולם המעשה וחסר הרגליים לעיסוק בנקודות הנמוכות בקיום שלנו, שיגיעו לתיקון רק עם בוא המשיח. דווקא אותם אנשים הנמצאים בשולי החברה, כאלה שבמבט חיצוני נראים חסרים, מתגלים במבט פנימי שלמים יותר. דוגמא נוספת מצויה ב'מעשה מבעל תפילה'. בסיפור זה,

²⁷ על כך עיין בספרו של ה' וסרמן, שם, עמ' 96-91. מעניין שגם היטלר עצמו, בדומה לרוח העולה מדבריהם וסיפוריהם של האחים, רצה לחזור לערכים הטבעיים של העולם וראה במצפון ובמוסר המצאה יהודית שאותה יש לדכא: "נשחרר את בני האדם מכבלי הרוח, מן העינויים הנאלחים והמשפילים של חזיון שווא, הנקרא 'מצפון' ו'מוסר'. כי לוחות הר סיני אבד ערכם. המצפון הינו המצאה יהודית, כמוה כברית מילה, להטיל מום באדם... חייב אדם לרחוש אי אמון כלפי הרוח והמצפון ולתת אמון באינסטינקטים שלו" (מתוך ה' ראושנינג 'שיחות עם היטלר', עמ' 193). כמו כן, לא לחינם עורדה המפלגה הנאצית את הפצתם של סיפורי האחים גרים, שהרי מטרתם היתה להחיות את הרוח הגרמנית השורשית לפני שהתעוותה, כלשונם, ע"י השפעות מוסריות יהודיות.

רבי נחמן מציג אלטרנטיבה למעמדות החברתיים הקיימים וליחס האדם לרכוש, הוא מציג עולם שונה מהעולם ה'משכיל' ששלט בימיו. השכתוב שרבי נחמן מבצע בסיפורי העולם הוא לא רק אמצעי חיצוני, אלא הוא גם מבטא ממד נוסף בסיפוריו – לא קידוש הטבע אלא בירורו והעלאתו. דרך רוחנית זו היא המשך של המשנה החסידית ובעיקר של הבעל שם טוב, המאמינה באפשרות של תיקון הרוע על ידי העלאת הניצוצות הא-לוהיים הקיימים בו.

בשולי דברים אלו, ברצוני להדגיש הבהרה חשובה. על אף שהאחים גרים הצהירו כי הם שמרו על האותנטיות והלשון המקורית של הסיפורים, כבר הוכח בעבר, על ידי השוואה בין ההוצאות השונות, כי בוצעה מלאכת עריכה תוכנית וספרותית.²⁸ כמו כן, על אף הצהרותיו של רבי נחמן כי סיפוריו לקוחים מן סיפורי הגוים, לאחר שנים רבות של מחקר עדיין לא נמצאו הסיפורים מהם ככל הנראה שאב רבי נחמן את סיפוריו.²⁹ לכן, אין בדברי קביעה היסטורית על היווצרותם של הסיפורים, אלא ברצוני לקבוע קביעה מוסרית-רוחנית המצויה בתנועת הנפש של המחברים השונים, רבי נחמן והאחים גרים. בעוד האחים גרים מייצגים גישה שמקדשת את הטבע ואת ערכיו הקמאיים, ועל כן מדגישים כי הם משמרים את הנוסח האותנטי של הסיפורים אותם הם מספרים, רבי נחמן הדוגל בתיקון, מצהיר כי הוא משכתב את הסיפורים העממיים ובכך, למעשה, מציג אלטרנטיבה למציאות הנשקפת מהם.³⁰

²⁸ עיין בספרו של ה' וסרמן, שם, עמ' 70 ואילך: "דברי המבוא של האחים גרים היו משום העמדת פנים ועל פי כל אמת מידה של חוקר פולקלור... פסולות לחלוטין"; "במקרה של האחים גרים אין מדובר בהמצאה ממש אלא בהתאמה, בעיבוד, בשחזור... של מעשיות שסופרו מפי העם על מנת שידברו אל ליבם של בני מעמד הבורגנות".

²⁹ על כך עיין צ' מרק, שם. בדברי אלו אנו מתייחס אך ורק לקובץ הסיפורים 'ספר סיפורי מעשיות' ולא לסיפורי רבי נחמן בכללם, שכפי שראינו (הערה 21) ניתן לזהות בחלקם מקורות השואה מוקדמים.

³⁰ הרמן ראשוני, שהיה פעיל במפלגה הנאצית ומקרובו של היטלר, מעיד כי היטלר ראה במלחמה עם היהודים מלחמת אלים: ישראל, העם ההיסטורי של אלוהי הרוח, מוכרח ממילא לרחוש בלבו איבה עמוקה אל העם הגרמני - עם הבחירה החדש, העובר את א-לוהי הטבע ('שיחות עם היטלר' עמ' 202).

בין מטמורפוזה לנאמנות פנימית

נקודה חשובה נוספת בעיון המשווה בין שני קבצי הסיפורים היא נקודת המפנה של הסיפור (ה'טוויסט'). בבסיסו של כל סיפור קיים קונפליקט ופתרון, שאלה והתרתה. ברצוני לדון בנקודת המפנה בשני קבצי הסיפורים, דהיינו בנקודה בה הדילמה או הקונפליקט של הגיבור נפתרים. נתחיל בסיפוריהם של האחים גרים. בסיפורים רבים, שלב השינוי, בו משתנה גורלה של הדמות, נעוץ בשינוי החיצוני אותו הדמות עוברת. כבר ראינו בסיפור 'הנסיכה והצפרדע' כי נקודת המפנה בסיפור מתרחשת כאשר הצפרדע המכוער הופך לנסיך יפה עיניים. בנקודה זו משתנה גורלו של הנסיך והוא זוכה לאהבה ולנאמנות. מוטיב זה מופיע גם בסיפורים נוספים. בסיפורה של לכלוכית, גורלה משתנה כאשר הציפורים מביאות לה את שמלת הזהב, היא מסירה מעצמה את הכלוך, מתלבשת והולכת לנשף. בנקודה זו משפחתה אינה מכירה אותה בגלל השינוי החיצוני אותו עברה. שינוי זה אף מעורר את אהבתו של הנסיך כלפיה. ברגע זה משתנה גורלה והיא הופכת משפחה מסכנה לנסיכה מלכותית. מוטיב זה, שבו השינוי החיצוני של הדמות גורם לשינוי גורלה והפיכתה למלכה נמצא גם בסיפורים 'כל מיני פרוות', 'הנסיכה עור עכבר', 'נערת האווזים' ועוד רבים. בסיפוריו של רבי נחמן, לעומת זאת, השינוי הוא לא שינוי חיצוני (מטמורפוזה), אלא דבקותו של האדם במהותו הפנימית. כך למשל, ב'מעשה מחכם ותם', התם הופך למשנה למלך בגלל שהוא דבק בתמימותו ובפשטותו. ב'מעשה מביטחון', גיבור הסיפור זוכה לפרנסה וניצל מגזר דין מוות בגלל בטחונו בקדוש ברוך הוא. ב'מעשה משבעה קבצנים', החרש מציל את תושבי המדינה בגלל ההסתפקות שלו באושר הפשוט ועקום הצוואר מושיע את המדינות בגלל הקשבתו העמוקה למציאות. ב'אבידת בת מלך', המשנה למלך מסוגל להוציא את בת המלך בגלל שהוא נשאר נאמן לעקרונותיו עד הסוף ולא נכנע לחולשותיו. כך גם ב'מעשה ממלך וקיסר', בו בת הקיסר מסוגלת למצוא את אהובה האובד רק כאשר היא חוזרת להיות נאמנה לעצמיותה וזהותה המקורית. אף ב'מעשה מחיגר', החכם ניצל מהשדים בגלל שפרש ממדינתו בה שולטים האפיקורסים ודבק באמונתו. המרכז בסיפורי רבי נחמן הוא התהליך הנפשי-רוחני אותו הדמות עוברת, והנאמנות שלה לערכיה על אף אתגרי המציאות. בסיפורי האחים גרים, העלילה נסובה סביב היופי הגופני והחיצוני, אולם

דמויותיו של רבי נחמן לא בהכרח מצטיינות ביופי רב, אך ניחנות בנאמנות פנימית לעצמיותן ולערכיהן.

שטניות ועוצמה

לבסוף, אציין נקודה אחרונה המנגידה בין הרוח הגרמנית העולה מן הסיפורים של האחים גרים ובין המסורת היהודית בכללותה. בכדי לעשות זאת, אבקש לבחון את שאלת ה'ברית'. בסיפוריהם של האחים גרים מופיע מוטיב חוזר: כריתת הברית עם השטן. מוטיב זה מופיע בסיפור המפורסם 'עוץ לי גוץ לי'³¹ וכן בסיפורים 'האיכר והשד', 'השטן וסבתו' ועוד.³² ענינה של כריתת הברית עם השטן היא בראש ובראשונה השגת כוח ועוצמה בלתי מוגבלת. ברית זו הינה ברית פיקטיבית, חסר בה הממד החיוני ביותר לברית – הדדיות. האדם כורת עם השטן ברית על מנת לזכות בעוצמה, אך הוא למעשה, כלל לא מוכן לעמוד בהתחייבות שלו כלפי השטן או השד. בת האיכר בסיפור 'עוץ לי גוץ לי' כלל לא מתכוונת להעניק לו את בנה, האיכר בסיפור 'האיכר והשד' כלל לא מעוניין להעניק לשד מתוצרתו החקלאית, ושלושת החיילים בסיפור 'השטן וסבתו' כלל לא התכוונו להפוך לרכושו של השטן. הדמויות מצליחות ליהנות מכוחו הבלתי מוגבל של השטן, אך לא חפצים להעניק לו דבר בתמורה. זהו למעשה, הביטוי החזק ביותר של ברית ללא ברית; רצון לעוצמה ללא מעצורים.

כ-15 שנה לאחר פרסום ספר המעשיות של האחים גרים, התפרסמה הגרסה הסופית של המחזה 'פאוסט' מאת יוהאן גתה. מחזה זה הוא יצירת הספרות המצוטטת ביותר בספרות הגרמנית והוא נחשב ליצירה הספרותית החשובה ביותר שנכתבה בשפה זו. ציר העלילה המרכזי במחזה הוא כריתת הברית של

³¹ כך נקרא הסיפור בתרגומו של אברהם שלונסקי. שמו המקורי של הסיפור הוא 'רוימפֶלְשְטִילצְקֵן'.

³² ישנם בקובץ סיפורים נוספים שעניינם כריתת ברית עם השטן כגון 'הנערה ללא ידיים', 'אחיו המפויח של השטן' ועוד. זהו, כאמור, מוטיב מרכזי בספר כולו. בהמשך אטען שהוא מרכזי אף בתרבות הגרמנית כולה. בחרתי להתמקד בשלושה סיפורים ספציפיים מפני שהם מבהירים, לדעתי, את הנקודה בצורה הבהירה ביותר.

האדם (פאוסט) עם השטן (מפיסטופלס). האדם משיג על ידי ברית זו כוח ועוצמה בלתי מוגבלים, אך לבסוף לא חייב דבר לשטן. זהו מוטיב חשוב ביותר בתרבות הגרמנית, שענינו השגת כוח בלתי מוגבל ובלתי מרוסן ללא הזדקקות להדדיות או לתמורה. החוקרת רבקה שכטר טוענת בספרה,³³ כי מימושו הגדול ביותר של עיקרון זה בא לידי ביטוי בשלטון הנאצי.

לעומת זאת, הברית היהודית-תנ"כית שונה בתכלית. הסיפור היהודי המכונן הוא ברית סיני, בו העם כרת ברית שכל כולה מבוססת על הדדיות הבאה לידי ביטוי בחובות וזכויות. כשתומס הובס וג'ון לוק כתבו את רעיונותיהם בדבר האמנה החברתית, הם התבססו על רעיונות תנ"כיים מובהקים.³⁴ לעניות דעתי, אין בכל הספרות היהודית מיתוס אודות כריתת ברית עם השטן, ואין שאיפה לכוח בלתי מוגבל ללא הענקת תמורה.

גם בהגותו של רבי נחמן מברסלב מושג הברית הינו מושג מרכזי ביותר. פגם הברית מתואר בקבלה כזיווג עם השדה לילית. לילית מייצגת את הצד הנשי-דמוני במציאות, המפתה את האדם להזדווג עמה ובכך גורמת לו לפגום בברית. ההזדווגות וההתקשרות אליה מבטאות בקבלה את פגם הברית הגדול מכל.³⁵ זאת, כמובן, בניגוד לתרבות הגרמנית הרואה בהתקשרות לגורמים הדמוניים אופציה של ניצול והשגת כוח. תיקון הברית, לעומת זאת, מתאפיין באי ההתפתות לצדדים הדמוניים ובנאמנות פנימית עמוקה, שדרכה נוצרת התקשרות עם כוחות בעולם המבטאים פנימיות זו. תיקון זה נוכח בצורה משמעותית בסיפוריו של רבי נחמן. ב'מעשה ממלך וקיסר', בת הקיסר משקיעה מאמץ רב על מנת לקיים את הבטחתה להינשא לבן המלך. ב'מעשה משבעה קבצנים', הקבצן חסר הידיים מציל את בת המלכה מהארמון ומהחצים המורעלים

³³ 'היסודות התיאולוגיים של הרייך השלישי', הוצאת משרד הביטחון, תל אביב תש"ן
³⁴ "הובס ולוק אימצו את הברית, האמנה, במובנה התנ"כי הפשוט". עיין בספרה של שכטר עמ' 63.

³⁵ עיין לדוגמא ב'בלי עירובין דף י"ח ע"ב. ספר עץ חיים, שער ל"ח פרק ב'. וכן אצל "ליבס 'התיקון הכללי של ר' נחמן ויחסו לשבתאות' בתוך 'סוד האמונה השבתאית: קובץ מאמרים'. לסקירה על דמותה של לילית והמקורות העוסקים בה עיין אצל ד' בוירין, 'הבשר שברוח', עמ' 92.

שהושלכו עליה כסמל לתיקון הברית.³⁶ במעשה מ'רב ובן יחיד', כל העלילה נסובה סביב ניסיונות הבן להתקשר חזרה לרבו. במעשה 'מבערגיר ועני', בת הקיסר נאמנת לבן הסוחר על אף החיזורים הרבים וההצעות המרובות שסובבים אותה, וכך בעוד מעשיות רבות.

נראה, שאף בסיפור 'מעשה מחיגר' של רבי נחמן מצוי היפוך רעיוני לסיפורם של האחים גרים, 'עוץ לי גוץ לי'. בסיפור 'עוץ לי גוץ לי', בת האיכר מצליחה להינצל מהברית שכרתה עם השד על ידי כך שגילתה את שמו, ולכן יכלה לשלוט בו. אולם ב'מעשה מחיגר', מלך השדים מגלה למשפחתו של הזקן את שמותיהם של כל השדים, והזקן מורה לצאצאיו לא להשתמש בו ורק לסמוך על ה' יתברך'.³⁷ הגיבורים בסיפוריו של רבי נחמן נמנעים משליטה על השדים ומשימוש בכוחותיהם הדמוניים על אף שאלו ניתנים להם, אולם בת האיכר מסיפור העם הגרמני עושה בדיוק את ההפך, ומנצלת כוחות אלו.

לסיכום, ניתן להנגיד את הגישה לברית של המסורת הגרמנית לזו של המסורת היהודית. בעוד שבמסורת הגרמנית עניין הברית הוא השגת עוצמה בלתי מוגבלת בלא תמורה שנלוות לקבלת הכח,³⁸ במסורת היהודית קיימת ברית הדדית בין האנושי לא-לוהי, ובהגבלת האדם כחלק מההדדיות וההתקשרות שכוללים בברית חיים זו.

במקום סיכום

"כנגד כל מעשה שמספרין מצדיקים יש כנגדו מעשה מרשעים שמספרין מהם גם כן כך".³⁹

³⁶ לעיון מפורט בסיפורו של קבצן הידיים כמבטא את תיקון הברית הברסלבי, עיין י' ליבס, שם.
³⁷ **סיפורי מעשיות**, מעשה מחיגר.

³⁸ דבר זה בא לידי ביטוי בשלטון הנאצי לא רק בצורה מטפיזית אלא גם בצורה מעשית. היטלר כרת בריתות רבות עם שכניו אך ברגע שהזקן אפשר לו, הוא התעלם מן ההסכם וכבש את שכניו. זהו היישום המלא של ברית ללא ברית.

³⁹ **ליקוטי הלכות**, אורח חיים, ברכות השחר ג' עמ' 211.

על אף שרבי נחמן העיד כי מקורותיו לקוחים מהסיפור העממי המסופר בעולם, ראינו הבדלים תהומיים ביניהם, הבדלים שר' נתן היה מכנה אותם 'מעשיות של צדיקים' מול 'מעשיות של רשעים'. הסיפור הוא כלי רוחני וחינוכי מן המעלה הראשונה, כפי שהבין כל מספר בדרכו, ולכן השימוש בו עוצמתי ויכול לרומם את העולם או להשפיל אותו עד עפר.

בשורות האחרונות ניסיתי לבחון את ההבדלים בין הסיפורים בעזרת שלושה פרמטרים: היחס לטבע ולמציאות, היחס לחיצוני ולפנימי והיחס לברית ולהדדיות. זוהי השוואה ראשונית ובוודאי שלא ממצה, אך אני חושב שעלו ממנה נקודות מהותיות ומעוררות מחשבה, ומי ייתן והיא תהווה פתח לבחינות ומחקרים נוספים בנושא זה.